

Az Országos Széchényi Könyvtár Nemzetközi Csereszolgálatának működése

ELEKES Péter

A század első évtizedében egyre erőteljesebbé vált az az igény, hogy a könyvtárak egyénileg végzett cseretevékenysége mellett létrejön egy csereközpont is, amely az állománygyarapításnak mozgékony és komplex eszköze legyen.

A hazai csereközponti tevékenység irányában az első komoly ösztönzést az első világháború után jelentkező gazdasági (és devizális) nehézségek adták. A munkát kezdetben az 1921-ben alakult Külföldi Könyveket és Folyóiratokat Elosztó Bizottság vállalta magára, de feladatát, a hazai intézmények könyv- és folyóiratszükségletének ellátását, nem tudta megoldani. Utóda az 1923-ban alakult Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ (OKBK) lett. Az 1886-ban megkötött Brüsszeli Egyezményhez való csatlakozással az OKBK-ra szerződésbeli kötelezettségként hárult a hivatalos kiadványok csereje. Voltaképpen az OKBK működése bizonyította először a csere el nem mellőzhető fontosságát, gazdaságosságát. A cseretevékenység mérlege pozitívan zárult, a küldött anyagnál nagyobb volt a kapott küldemény mennyisége.

A II. világháború után az OKBK feladatát az Országos Könyvtári Központ (OKK) vette át. A társadalmi- politikai változásoknak megfelelően élénk kapcsolatokat kezdett kiépíteni a szocialista országokkal. Végül 1952-ben alakult ki a jelenlegi forma, az OSZK keretében létrehozott Nemzetközi Csereszolgálat (NCS) vált a magyar cseretevékenység központjává. Sokrétű, folyton fejlődő kapcsolatainak jelentősége is indokoltá tette, hogy a csereszolgálati tevékenység miniszteri szabályozást is nyert az 1960/101.sz. MM. rendelettel, amely ma is tevékenységének fő meghatározója.

A csere voltaképpen az áruáruházás egyik speciális kategóriája, amelynél az ellenérték nem pénz, de ellenérték mégis létezik. Jelentősége óriási, mivel a különböző országok saját nemzeti irodalmuk begyűjtésénél kevésbé ütköznek pénzügyi és egyéb nehézségekbe, s mert a viszonyosság alapján a csere mindkét fél számára előnyös.

A csere nyomai már a XVI. században fellelhetők, de igazi fellendülésének ideje a XIX. század. A könyvtárak, egyetemek, intézmények kezdetben főleg saját kiadványaikat cserélték. A Magyar Nemzeti Múzeum keretében működő Széchényi Könyvtár 1896-ban cserélt először és hozzájutott egy "ritka szép érintetlen" Mátyás korabeli ősnymtatványhoz.

A REFERENSI INTÉZMÉNY, AZ OSZTÁLY HELYE A NEMZETI KÖNYVTÁRBAN

Az osztály dolgozói szinte kivétel nélkül magasszintű nyelvtudással rendelkező könyvtárosok. A hivatalos levelezés a négy világnyelven, angolul, oroszul, németül és franciául, illetve a magyar nyelvű vidékeken (Erdély, Vajdaság, Délszlovákia) működő intézményekkel magyarul történik. Egy-egy nyelvterületnek megfelelő referense van, sőt az angol és orosz nyelvterületen két-két könyvtáros is működik. A NCS kb. 600 partnerével való együttműködést tehát 6-8 referens látja el.

A NCS az OSZK központi szolgáltatásainak egyike (jelenleg az V. főosztály alárendeltségében működik). Vonalas szerkezeti séma jellemzi belső felépítését. Nem bomlik csoportokra, hiszen minden referens a munkája jellege szerint önálló csoportot alkothatna. A NCS élén osztályvezető áll.

A CSERESZOLGÁLATI TEVÉKENYSÉG FAJTÁI

A kulturegyezményes, vagy automatikus csere

A kulturegyezményes csere elsősorban a szocialista országokkal folytatott cseretevékenység. Létrejöttét a 40-es évek végétől lehet számítani, amikor a szocialista országok a diplomáciai és egyéb államközi kapcsolatok mellett kölcsönösen felvették egymással a kulturális kapcsolatokat is. A kulturális egyezmény államközi megállapodás, amely a kulturális élet minden területére, ezenbelül a könyvtárakra is kiterjed. A kulturegyezményes csere gyakorlati megvalósítása általában a "nemzeti könyvtár a nemzeti könyvtárral cserél" elv alapján realizálódik, ámbar vannak kivételek is.

A kulturegyezményes cserét vállaló könyvtárak feltétlenül megküldik egymásnak az illető ország ún. "patriotika" irodalmát (germanika, kroatika, polonika, hungarika, bohemika stb.), ideértve az ország nyelvén kiadott ill. az illető országgal kapcsolatos irodalmat. Másrészt megküldik a külső ország alapvető irodalmát. Tekintettel kell lenni a partner-könyvtárak gyűjtőkörére is. Kezdetben a kulturegyezményes cserében gyűjtőköri korlátozás nem volt, a helyhiánnyal küzdő nagykönyvtárak azonban nem tudtak megbirkózni a könyvkiadás világszerte fokozódó ütemével, ebből következett, hogy a kulturegyezményes csere területén a gyűjtőkörök konkrétan elhatárolása vált szükségessé.

Néhány példa a gyűjtőköri elhatárolásra:

A prágai Štátní knihovna, a cseh nemzeti könyvtár csak az alább felsorolt témacsoportokba tartozó magyar könyveket gyűjti:

Bohemika (két példányban)

Kritikai kiadások

Nyelvészet, irodalomtörténet

Történelem, művészet

Filozófia, néprajz.

A kassai Štátná Vedecká knižnica - a prágai könyvtár humán jellegű gyűjtőkörével ellentétben - kifejezetten orvostudományi és műszaki könyveket, illetve fordításokat igényel a kulturegyezményes csere keretében a szelektív magyar irodalom mellett.

A fenti felsorolásokból is kitűnik, hogy a cserekapcsolatot tartó és vállaló könyvtárak kölcsönösen ismerik egymás gyűjtőkörét. Ennélfogva a csereanyagot deziderálás nélkül - automatikusan - küldik egymásnak. A kulturegyezményes csere tehát - a gyűjtőkörök ismerete mellett - automatikus cserének is felfogható.

Külön meg kell említeni a Szovjetunió nemzeti könyvtárát, a moszkvai Lenin Könyvtárat, mivel e könyvtárral valósul meg legteljesebb formájában az automatikus csere. Kezdetben itt is a "mindent küldünk - minden kapunk" elv érvényesült, később a Lenin Könyvtár (valószínűleg helyhiány miatt) lemondott a sokszorosított kiadványokról, a tankönyvekről (kivéve az orosz nyelvű könyveket) és az idegen nyelvű fordítások gyűjtéséről, kivéve az orosz, illetve szovjet szerzők műveinek magyar fordításait. Ennek ellenére mégis szinte a teljesnek mondható magyar könyvtermést, a zenei anyagot és a térképeket kapja az automatikus csere kapcsán. Ennélfogva tulajdonképpen alig deziderál. A Lenin Könyvtáron kívül a többi nagy szovjet könyvtárral, így a leningrádi Szaltükov-Scsedrin könyvtárral is fennáll a kulturegyezményes cserekapcsolat, noha itt a könyvtárak igényeiket gyakran deziderálás útján jelzik.

Az OSZK/NCS általában minden szocialista ország nemzeti könyvtárával kulturegyezményes cserekapcsolatot tart fenn. Néhány országban azonban nem egyértelműen egy könyvtár látja el a nemzeti könyvtár feladatát. Így az NDK-ban a cserekapcsolat a lipcsei Deutsche Bücherei-on kívül a berlini Deutsche Staatsbibliothek-vel is fejlett, és nem elhanyagolható jelentőségű. A szövetségi államrendszerű Jugoszlávia valamennyi köztársaságában működik nemzeti könyvtár; ezek mellett a NCS igen élénk kapcsolatot tart fenn a jelentős magyar nemzetiséggel rendelkező Vajdaság "nemzeti könyvtárával", az ujvidéki Matica Srpska-val is.

A kulturegyezményes csere általában, de nem kizárólagosan csak a szocialista országok között érvényesül. Az 1960-as évek elején államközi megállapodás jött létre Olaszországgal is a kulturális cserét illetően. Ez a megállapodás azonban a könyvtárak közötti együttműködést nem tudta gyümölcsözően megoldani. Az OSZK igyekezett kapcsolatot keresni az olasz nemzeti könyvtárakkal, a római és a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale-val. Bár az egyezmény teljesítése elől az olasz könyvtárak nem zárkóztak el mereven, a kulturegyezményes csere a legtöbbször sajnos a saját kiadványok cseréjére redukálódik.

Részben automatikusnak mondható cserekapcsolat áll fenn az OSZK és a frankfurti Deutsche Bibliothek, illetve a belga nemzeti könyvtár között. A kulturegyezményes cserével szemben ezek a cserekapcsolatok nem államközi megállapodás alapján állnak, hanem a könyvtárak vezetősége közötti személyes együttműködés útján valósultak meg. Mindkét könyvtár esetében a csere ún. "felajánlásos" rendszerben történik. A NCS referensei meghatározott időnként listát készítenek az illető könyvtárak gyűjtőköre szerint az azokat feltehetően érdeklő könyvekről, illetve kiadványokról, és a partnerek e listák alapján választják ki az igénylendő anyagot.

Élénk, bár nem államközi megállapodás útján rögzített cserekapcsolat áll fenn a finn Helsingin Yliopiston Kirjasto-val, a kapcsolat alapja a könyvtár vezetőinek megállapodásán kívül a két ország között fennálló testvéri barátság is, valamint a két nép rokonsága. A finn nemzeti könyvtár

elsősorban a finnika irodalmát és a Magyarországot átfogó jelleggel fel-táró és reprezentáló kiadványokat gyűjti, nem helyez súlyt a természet-és az alkalmazott tudományokkal foglalkozó művek cseréjére.

A kulturegyezményes csere a könyvek mellett kiterjed a hírlapok és a folyóiratok cseréjére is. A könyvtárak többnyire évenként - év elején - ujtják meg kívánságlistájukat. A kiküldött periodika címek szerint kardex-nyilvántartásban van.

A kulturegyezményes cserekapcsolat jelentősége abban rejlik, hogy az országok - deziderálás nélkül - szinte prezentálják egymásnak leg-frissebb könyveiket és kiadványaikat. Igen jelentős a magyarországi könyv-tárak állományának gyarapításában is, mivel az OSZK egy-egy beérkező küldeménynek csak mintegy 20%-át tartja meg, és a többit a nagykönyvtá-
rak válogatják, illetve gyűjtőkörük szerint részesednek belőle. A kultur-
egyezményes csere az országok közötti kulturális együttműködés fontos bázisa.

A saját kiadványok cseréje

Saját kiadványnak minősül az illető intézmény minden nyomdai vagy egyéb sokszorosított uton előállított kiadványa. A saját kiadványok cseréje egyike a legősibb cseretevékenységnek. Eredetét a nagykönyvtárak létre-jöttével egyidőben lehet keresni. A könyvtárak kezdetben csak a saját kiadványaikat cserélték. Az OSZK saját kiadványainak nagy száma miatt ez a cseretevékenység nagy multra tekint vissza és igen jelentős.

Az OSZK kiadványai között az első helyet foglalja el a kurrens Ma-gyar Nemzeti Bibliográfia. A NCS partnereinek fontos tájékoztatója, mi-vel a legujabb magyar könyvanyagot tartalmazza, így az igénylések is a Magyar Nemzeti Bibliográfia alapján történnek. A Magyar Nemzeti Bib-liográfiának éves kumulációi is megjelennek Magyar Könyvészet címmel.

A Magyar Folyóiratok Repertórium a legfrissebb és a legjelentő-sebb folyóiratcikket regisztrálja. A Magyar Folyóiratok Repertóriumá-nak két - negyedévenként megjelenő - melléklete van, a Hungarica Külföl-di Folyóiratszemle (magyar vonatkozású cikkek) és a Külföldi Magyar Nyel-vü Folyóiratok Repertórium (magyar nyelvű cikkek).

A Magyar Nemzeti Bibliográfiából vált ki és öltött önálló alakot a Magyar Zeneművek Bibliográfiája, amely negyedévenként jelenik meg. Tar-talmazza a Magyarországon megjelent kottákat, hanglemezeket, sokszoro-sított hangfelvételeket, tehát a magyar zenei anyagot rendszerezi.

Általában éves megjelenésű a Magyar Bibliográfiák Bibliográfiája is. Az utolsó kiadvány 1973-ban jelent meg, az 1970-71-es évet dolgozza fel.

Fontos kiadványa a könyvtárnak az OSZK Évkönyve. Ez rendszere-sen közli a könyvtár beszámolóját, ezenkívül elvi, módszertani, történeti stb. tanulmányokat ad közre. A saját kiadványok között jelentős helyes foglal el az OSZK Kiadványai című sorozat, amely általában a könyvtár dolgozóinak tudományos jellegű írásait, értekezéseit tartalmazza. Vannak un. sorozaton kívüli kiadványok is. Ezek megjelenése vagy valamilyen év-fordulóhoz kötött, vagy pedig ismeretterjesztő, illetőleg a könyvtárt rep-rezentáló célokra vezethető vissza.

Végül saját kiadványnak minősül még az OSZK Hiradó is, amely a könyvtár párt- és szakszervezetének lapja.

A NCS az OSZK saját kiadványait teljes egészében vagy részben megküldi valamennyi külföldi partnerének; természetesen igényli és kapja is a hasonló jellegű kiadványokat. Alapvető jelentőségű ez a csereforgalom, hiszen sok ország könyvtárával a cserekapcsolat még csak a saját kiadványok cseréjére vonatkozik. A további kapcsolat kiépítésének lehetőségét rejti magában, egyben a hathatós együttműködés záloga is.

A hivatalos kiadványok cseréje

Hivatalos kiadványnak minősülnek általában a közhatalmi jogositvánnyal felruházott vagy országos hatáskörű szervek által kibocsájtott dokumentumok. A saját kiadványok cseréje mellett már a XIX. században felmerült az igény a hivatalos kiadványok cseréjére is. Az 1886-ban kötött Brüsszeli Egyezmény már ennek az igénynek jegyében szabályozta a hivatalos kiadványok cseréjét. Magyarország 1923-ban csatlakozott az egyezményhez.

Noha az OSZK gyűjtőkörénél fogva nem gyűjti a hivatalos jellegű kiadványokat, kivételt képez, ha magyar nyelvű (pl. a Román Államközlönyök magyar nyelvű fordításai), ennek ellenére a hivatalos kiadványok cseréje is igen nagy forgalmu. A csere keretében beérkező hivatalos kiadványokat a NCS teljes egészében az Országgyűlési Könyvtárnak továbbítja.

Nehéz a pontos és kategorikus meghatározása annak, hogy mi minősül hivatalos kiadványnak. Mivel minden vállalatnak, intézménynek vagy szövetkezeti társulásnak van országos főhatósága, előállhat az a furcsa eset, hogy ha egy termelőszövetkezet életével, munkájával foglalkozó kiadványt a MÉM jelentet meg, az így felületesen nézve - különösen a külföldi cserepartnerek előtt - hivatalos kiadványnak minősül, holott messzeemenően nem az. Ugyanigy pl. belga viszonylatban is majdnem minden vállalati kiadvány főhatóságának égisze alatt jelenik meg, az elhatárolás itt is nehéz. Kívánatos lenne nemzetközi szinten meghatározni a hivatalos kiadvány főbb kritériumait.

Nem kerül csere alá a hivatalos kiadványoknak a "bizalmas" és a "csak belső használatra" jelzéssel ellátott fajtája, mert az ilyen jelzéssel ellátott dokumentumokat a Köteleispéldány Osztály nem továbbítja a Nemzetközi Csereszolgálatnak. A hivatalos kiadványok cseréjét az Országgyűlési Könyvtár utmutatásai is meghatározzák.

A duplumcsere

A duplum, vagy másnéven fölőspéldánycsere fő feladata az állománykiegészítés. Kezdetben a duplumcsere inkább a könyvtárak tehermentesítését szolgálta. A duplumcserén belül is megkülönböztetünk bel- és külföldi cserét. Nemzetközi méretekben az országok könyvtárai közötti duplumcsere elsőnek az UNESCO szorgalmazta. Indokoltá tette ezt az a tény, hogy a II. világháború szinte valamennyi könyvtár állományában kisebb-nagyobb mérvű pusztítást végzett, a hiányok pótlása csak ezen cserefajtán keresztül remélhető.

Magyarországon a belföldi duplumcsere különösen nagy jelentőségű cserefajtává vált a negyvenes évek végén lefolyt államosítások után. 1949-ben az Országos Könyvtári Központ szervezetén belül megalakult a Fölőspéldány

Csoport, amelynek feladata volt az államosítások következtében köztulajdonba vett óriási mennyiségű könyvanyag szétszórása a magyar könyvtárak között. Az OKK megszűnésével a Fölőspéldány Központ (funkciójának megtartásával) végülis az OSZK szervezetén belül kapott helyet - egy ideig Könyvelosztó (KEO) - néven.

A Fölőspéldány Központ meghatározott időszakonként összegyűjt különböző témacsoportba tartozó műveket (közgazdaságtan, földrajz, természettudományok, stb.), az összegyűjtött könyvekről rövidített cimleirással listát készít és a sokszorosított listákat a NCS-nak továbbítja. A külföldi duplumcserével foglalkozó referens ezeket a listákat lejáratí bélyegzővel látja el, majd postázza a külföldi nemzeti- és szakkönyvtáraknak, azok profiljai szerint. (A lejáratí keletbélyegző azt a napot jelzi, amikor legkésőbb be kell futni az igényléseknek.) Egy lista postázása és lejáratí között kb. 2-3 hónap telik el, ez az idő elegendő arra, hogy a partnerek kiválasszák az őket érdeklő anyagot és igényeiket jelezzék. A fölőspéldány-csere kötelezettség nélküli, reklamáció nem lehetséges. A duplumcserében érkező anyagot nem szükséges visszaigazolni.

Másik referens foglalkozik a külföldről beérkező duplumlistákkal. Elsősorban a Gyarapítási Osztály esetleges igényeit kéri be, majd a lista alapján a többi nagy magyarországi könyvtár részére igényelhet anyagot. Az ily módon beérkező küldeményeket a NCS továbbítja a belföldi igénylőknek. A NCS a Fölőspéldányközpont közreműködése nélkül is folytat duplumcserét oly módon, hogy időnként a saját raktárában felgyűlt többes anyagból visszamaradt könyv- és folyóiratanyagát "duplumositja". Ez esetben a cimleirást és a listázást a csereszolgálat végzi, ezeket sokszorosítják és szétküldik.

A fölőspéldánycsere a hiánypótláson kívül különösen nagy jelentőségűvé válik azért is, mert a könyvtárak általában régi anyagot köröznek és ezek beszerzése nem ütközik pénzügyi akadályokba.

Hungarikum-bekérés, a deziderálás mint a csereszolgálat egyik legfőbb funkciója

Az OSZK gyűjtőkörének következtében a NCS egyik legfontosabb feladata a hungarikum-bekérés, ami a nemzeti anyag állományának kiegészítését szolgálja. A hungarikum-bekérés munkafolyamata azonban nem teljes egészében a NCS feladata, hanem szorosan együttműködik a Gyarapítási Osztállyal, amelynek deziderálását közvetíti külföldre. A három katalóguscédulából álló deziderátum első példányát postázzák az illetékes könyvtár címére. A kérés következtében beérkező anyagot a második cédulapéldány kíséretében eljuttatják a Gyarapítási Osztályhoz, a deziderátum harmadik példánya a csereszolgálati un. "főkatalógusba" kerül. A főkatalógus az osztály partnereit országok szerint ABC sorrendben regisztrálja, az országokon belül a könyvtárak és intézmények betűrendben találhatóak. A kielégített kérés céduláját az igényt teljesítő könyvtárhoz osztják be. A főkatalógus jelentősége az, hogy különösebb keresés nélkül, rögtön érzékelteti a partnerekkel folytatott kapcsolat mértékét. A listával beérkező küldemények ugyancsak a Gyarapítási Osztályra kerülnek, míg a listák a csereszolgálaton országok szerinti dosszié elhelyezést nyernek. A kért anyag beérkezése után a referens a küldeményt az erre a célra rendszeresített megfelelő formalevélben megköszöni, a megköszönés egyben visszaigazolást is jelent.

A Nemzetközi Csereszolgálat csereközponti tevékenysége

A Nemzetközi Csereszolgálat csereközponti tevékenysége kezdetben arra volt hivatott, hogy koordinálja az országban folyó nemzetközi cserét. Többek között ezt tette az osztály feladatává a művelődésügyi miniszter 101/1960. sz. rendelete. A csereközponti funkció megvalósulása régi és jogos országos igényt elégített ki. Gyakorlatilag ez a tevékenység úgy realizálódott, hogy a Nemzetközi Csereszolgálat megkereső leveleire a különböző országos jellegű intézmények és könyvtárak évente írásban jelentették az osztálynak az illető könyvtár nemzetközileg folytatott cseréjét. Ezeket a jelentéseket az osztály éves szinten összesítette, majd a jelentést a minisztériumhoz továbbította. A nagy adminisztrációs munkát követelő csereközponti tevékenység azonban a 60-as évek közepén annyiban kezdett veszteni jelentőségéből, hogy a cserét folytató intézmények és könyvtárak sorra postázási jogot szereztek, és így nem volt szükség a továbbiakban arra, hogy postázni kívánt anyagukat a NCS továbbítsa. Megmarad azonban az országos áttekintés - talán többéves időközökben is megoldható - kötelezettsége.

A csereközponti tevékenység a külföldről beérkező anyag szétosztásában jelentett és jelent ma is fontos feladatot a NCS-nak. Számos külföldi könyvtár rendelkezik ún. elosztó könyvtárakkal, amelyek voltaképpen nem is könyvtári, hanem csomagolási-, továbbítási feladatokat látnak el. A könyvtárak a postázandó anyagot eljuttatják az ilyen gyűjtőkönyvtáraknak, ezek az anyagot csomagolják, címezéssel látják el, majd nagy papír- illetve faládákban elküldik a NCS-nak. A NCS feladata a ládákban beérkező küldemények szétválogatása, listán való behasonlítása, szétosztása, majd a küldött anyag továbbítása a címzetteknek.

A nemzetközi csere legfőbb jogszabálya a többször említett Brüsszeli Egyezmény (1886) óta az UNESCO csereegyezménye, amelyet nálunk az 1963. évi 30. sz. tvr. tett kötelezővé.

A Nemzetközi Csereszolgálat partnerei világrészek szerinti lebontásban (1975 áprilisáig):

- Európa - 26 ország 441 partner
- Ázsia - 15 ország 33 partner
- Afrika - 11 ország 15 partner
- Amerika - 10 ország 94 partner
- Ausztrália és Óceánia - 2 ország 10 partner.